

Zes uitgangspunten voor een goed pedagogisch klimaat

Pedagogisch handelen in de residentiële zorg

19 maart 2010

Netty Jongepier, Mascha Struijk, Peer van der Helm

*****

De jeugdzorg is gericht op hulpverlening en behandelen. Maar goede hulpverlening kan niet zonder een goed pedagogisch klimaat. De jeugdzorg loopt bij de uitwerking van dat pedagogisch klimaat achter op bijvoorbeeld de kinderopvang. Zes uitgangspunten vormen samen een model voor een goed pedagogisch klimaat.

Het pedagogisch klimaat in residentiële jeugdvoorzieningen moet meer aandacht krijgen. Dat was de kern van een artikel dat in december 2008 verscheen in *Jeugd en Co Kennis*, onder de kop 'Tijd voor herwaardering van het pedagogisch basisklimaat'. Het artikel vond weerklank; er kwamen instemmende reacties van managers, gedragswetenschappers en pedagogisch medewerkers uit verschillende provincies.

Binnen de residentiële jeugdzorg bestaan grote zorgen over repressieve kenmerken van het klimaat in leefgroepen en de mogelijke effecten daarvan op de jeugd, zoals agressie, aangeleerde hulpeloosheid en institutionele afhankelijkheid (Van der Helm en anderen, 2009).

In 2007 concludeerden de gezamenlijke jeugdinspecties dat in de gesloten jeugdzorg veel mis was met het pedagogisch klimaat. Het lukte veel instellingen niet voldoende om een veilig leef-, behandel- en werkklimaat te realiseren. Het opvoeden stond vaak niet centraal en de communicatie met jongeren over omgangsvormen en gedragsregels schoot tekort (Inspectie jeugdzorg, 2007). Uit het recente, derde voortgangsrapport van de jeugdinspecties blijkt dat er veel vooruitgang is geboekt op het gebied van veiligheid en dat het verscherpte toezicht voor justitiële jeugdinrichtingen is opgeheven. Maar veiligheid is slechts één onderdeel van het pedagogisch klimaat; met name het verantwoord toepassen van dwangmaatregelen schoot nog ernstig tekort (Inspectie jeugdzorg, 2009).

Visie op opvoeden

In andere sectoren waar kinderen verblijven, zoals de kinderopvang, is het gebruikelijk om een pedagogische visie en een pedagogisch beleidsplan te hebben. Opmerkelijk is dat in de jeugdzorg veel instellingen wel een behandelvisie hebben, maar geen pedagogische visie. Met de woorden van Jan Kok, emeritus-hoogleraar orthopedagogiek: de jeugdzorg hanteert wel een tweedegraadsstrategie – inzet van methodieken, therapieën en trainingen – maar heeft problemen met het realiseren van de eerstegraadsstrategie, het pedagogisch klimaat (Kok, 1991).

Kinderen in residentiële voorzieningen worden niet alleen behandeld maar óók opgevoed en verzorgd. De basis van het werk in de groep ligt in het algemeen pedagogisch handelen, gericht op bevordering van het welzijn en de ontwikkeling van kinderen, zodat zij opgroeien tot individuen die zelfstandig kunnen functioneren in de samenleving. Het orthopedagogisch handelen – de specifieke aanpak die bijzondere kinderen en jongeren in een bijzondere situatie nodig hebben – komt daar bovenop. Zolang er alleen aandacht is voor de behandelmethodiek en niet voor het pedagogisch basisklimaat onttrekt een belangrijk deel van het handelen in de leefgroep zich aan kwaliteitsontwikkeling en -toetsing.

Het is dan ook hoog tijd dat residentiële instellingen hun pedagogische visie en hun uitgangspunten voor het pedagogisch handelen expliciet maken. Dat biedt tegelijk een goed aanknopingspunt om met ouders te praten over opvoeding, een kerntaak van de jeugdzorg. Een organisatie die een pedagogische visie formuleert en het pedagogisch klimaat benoemt tot een essentieel deel van het werk, geeft bovendien een signaal aan pedagogisch medewerkers en groepsleiders: je hebt een

belangrijke taak in het bieden van een opvoedingsklimaat waarin jeugdigen zich prettig voelen en zich kunnen ontwikkelen. Voor medewerkers is dat een erkenning van een belangrijk onderdeel van hun werk.

Voorwaarde voor hulpverlening

Een goed pedagogisch klimaat in de residentiële jeugdzorg is in de eerste plaats belangrijk met het oog op de rechten van kinderen op verzorging, opvoeding, veiligheid en ontwikkeling (Unicef, 2009). Het gaat om fatsoenlijk omgaan met en hart hebben voor kinderen.

Maar ook vanuit het oogpunt van effectief hulpverlenen is aandacht voor het pedagogisch klimaat nodig. Een behandeling kan niet effectief zijn als een basisvoorwaarde ontbreekt: een veilig en stabiel leefklimaat. Daar komt bij dat het verblijf in de groep een substantieel deel is van de hulp die kinderen in residentiële voorzieningen krijgen. Naast school en eventuele vrijetijdsvoorzieningen brengen ze het grootste deel van hun tijd door in de groep; slechts een klein deel van de tijd zijn er gerichte gesprekken of activiteiten in het kader van hulpverlening.

Over de effectiviteit van hulpverlening is bekend dat een goede relatie tussen hulpverlener en cliënt een van de belangrijkste algemeen werkzame factoren is. De relatie tussen medewerker en kind is een centraal bestanddeel van het pedagogisch klimaat. Uit de ontwikkelingspsychologie is bekend dat een vruchtbare voedingsbodem voor leren en ontwikkelen pas ontstaat als een kind zich in de relatie met zijn opvoeders en verzorgers veilig voelt en gezien weet, en ruimte krijgt in combinatie met de juiste mate van begrenzing.

Open groepsklimaat

Over de relatie tussen het pedagogisch klimaat in de jeugdzorg en effectiviteit zijn nog niet veel onderzoeksgegevens bekend. Maar recent onderzoek onder jongeren met ernstig probleemgedrag in een justitiële jeugdinrichting toont aan dat een positief of 'open' groepsklimaat een positieve invloed heeft op de motivatie voor de behandeling, de actieve inzet en de interne *locus of control* van de jongeren (Van der Helm en anderen, 2009). De interne *locus of control* – de mate waarin iemand gelooft dat hij invloed heeft op en verantwoordelijk is voor succes of falen – is een belangrijke voorwaarde voor verandering.

Uit de analyse van meer dan 150 vragenlijsten en interviews bleek dat het belangrijkste bestanddeel van het leefklimaat voor de jongeren de responsiviteit van de groepsleider is. Een tweede belangrijk bestanddeel is de mate waarin de jongeren het gevoel hebben iets te leren. De derde factor is 'structuur', en de vierde de onderlinge relaties tussen de jongeren.

De onderzoekers vonden niet zozeer tussen leefgroepen grote verschillen in klimaat maar juist binnen groepen. Niet alleen afhankelijk van het gedrag van de groepsleden, maar ook van dat van de groepsleiding. In interviews noemden de jongeren als aspecten van een gesloten groepsklimaat bijvoorbeeld: geen ruimte krijgen van de groepsleiding, extreem strenge, onvoorspelbare of oneerlijke regels, gebrek aan aandacht, geen vertrouwen, klachten die niet serieus genomen worden, en groepsleiders die zich zelf niet aan de regels houden. Jongeren in een negatief groepsklimaat vervelen zich vaak, missen perspectief en zijn bang voor hun veiligheid.

Aspecten die kenmerkend zijn voor een open klimaat zijn volgens de jongeren: vertrouwen in de groepsleiding, zich veilig voelen, met respect behandeld worden, en ruimte krijgen. Ook aandacht van de groepsleiding voor argumenten en gevoelens van de jongere, de mogelijkheid om regels ter discussie te stellen en uitzonderingen op de regels maken, zijn voor de jongeren belangrijke aspecten van een open klimaat.

Met de uitkomsten van dit onderzoek en de daarvoor ontwikkelde vragenlijst wordt het mogelijk om de kwaliteit van het leefklimaat in leefgroepen op een betrouwbare en valide wijze te meten.

Inmiddels loopt er in Nederland bij twaalf grote instellingen voor open én gesloten residentiële jeugdzorg een vervolgonderzoek naar de invloed van het leefklimaat op de ontwikkeling van de jongeren. Dat wordt uitgevoerd in een samenwerking tussen het lectoraat Jeugdzorg en jeugdbeleid van de Hogeschool Leiden, de hogescholen en instellingen die samen de opleiding 'Werken in een gedwongen kader' verzorgen, en de afdeling Forensische orthopedagogiek van de Universiteit van Amsterdam. De resultaten van het onderzoek worden in 2011 verwacht.

Pedagogische uitgangspunten

Het is duidelijk hoe belangrijk het is om het pedagogisch klimaat expliciet tot aandachtspunt in de organisatie te maken. Instellingen voor jeugd en opvoedhulp dienen hun eerstegraadsstrategie op orde te brengen. Medewerkers op alle niveaus spelen daarbij een rol. Iedereen moet de pedagogische visie en de uitgangspunten voor het pedagogisch klimaat onderschrijven en zijn handelen daarop baseren.

Uit recent onderzoek blijkt dat de pedagogische visies van groepsleiders en pedagogisch medewerkers sterk uiteen lopen, variërend van *laissez faire* tot streng controlerend en zelfs bestraffend (Van der Helm en anderen, ter publicatie aangeboden). Naast een ontoereikend opleidingsniveau kunnen ook angst voor incidenten, handelingsverlegenheid, werkdruk en gebrek aan leiding daaraan ten grondslag liggen. Deskundigheidsbevordering, teamoverleg, begeleiding en coaching moeten helpen de pedagogische visie en uitgangspunten in praktijk te brengen.

In de kern gaat het om drie basale pedagogische principes: veiligheid en ondersteuning bieden, ruimte scheppen voor leren en ontwikkelen, en regels en grenzen stellen. Voor leefgroepen is daarnaast aandacht voor interacties tussen kinderen nodig.

Inspiratie voor een model dat als grondslag kan dienen voor een goed pedagogisch klimaat is te vinden in twee bronnen: het Positief Pedagogisch Programma, Triple P, en De *NCKO-Kwaliteitsmonitor*, ontwikkeld voor de kinderopvang en onder meer gebaseerd op het gedachtegoed van hoogleraar Ontwikkelingspsychologie Marianne Riksen-Walraven (NCKO, 2009). Dat model bestaat uit zes pedagogische uitgangspunten die zowel van toepassing zijn op de relatie en interactie tussen pedagogisch medewerker en kind, als op andere aspecten van het pedagogisch klimaat, zoals de ruimtelijke omgeving.

Emotionele steun en sensitieve responsiviteit

Dit uitgangspunt wordt ook aangeduid met termen als warmte en ondersteunende aanwezigheid. Sensitieve responsiviteit betekent oog hebben voor de signalen van het kind en daar adequaat op reageren. Daardoor voelt een kind zich begrepen en geaccepteerd. Het geeft een basis van veiligheid. De aanwezigheid van een sensitieve opvoeder blijkt kinderen te beschermen tegen overmatige stress. Het ervaren van emotionele steun en veiligheid is belangrijk voor het ontwikkelen van competenties, het vergroten van veerkracht en het ontwikkelen van prosociaal gedrag (Riksen-Walraven, 2004). Voor pubers en adolescenten krijgen deze punten een wat andere invulling, maar aspecten als persoonlijke aandacht en ondersteuning zijn voor hen evengoed een belangrijke basis. Emotionele steun lijkt een vanzelfsprekend uitgangspunt voor het werken met kinderen en jongeren. Toch kan een vergelijking tussen dit criterium en het dagelijks leven in een residentiële groep leiden tot verrassende observaties en conclusies. Hoe vaak heeft een pedagogisch medewerker eigenlijk tijd en aandacht voor en echt persoonlijk contact met een jongere? Weten groepsleiders wat er in een kind omgaat? Wat is de reactie als een jongere uit z'n dak gaat en tegen de stoelen schopt als hij uit school komt? Maakt de pedagogisch medewerker contact met de jongere door een hand op de schouder en een relativerende opmerking, en informeert hij vervolgens belangstellend wat er gebeurd is? Of stuurt hij hem naar z'n kamer omdat hij de regels overtreedt? Vaak reageren pedagogisch medewerkers met name op negatief gedrag van jongeren. Belangstelling tonen en positieve aandacht geven schiet er nogal eens bij in. Uit het onderzoek van Peer van der Helm en anderen (2009) blijkt dat jongeren soms veel aandacht tekort komen. De meeste jongeren die in een residentiële voorziening terechtkomen, hebben nare dingen meegemaakt en zijn vaak afgewezen door verzorgers of instanties. Ze hebben behoefte aan individuele aandacht van groepsleiders die hen begrijpen en voor hen openstaan. Openstaan betekent interesse tonen voor de achtergronden en gewoontes van de jongere, hem behandelen als individu en je niet laten leiden door negatieve verhalen en ervaringen. Concrete manieren om het pedagogisch klimaat op het gebied van emotionele steun te verbeteren zijn bijvoorbeeld veel op de groep aanwezig zijn in plaats van op kantoor zitten, regelmatig individuele gesprekjes voeren met jongeren en momenten in de dagroutine aangrijpen als mogelijkheid voor persoonlijk contact.

Autonomie en ruimte

Als kinderen zich veilig voelen, gaan ze dingen ondernemen en uitproberen. Daardoor leren ze. Ze moeten dus ruimte en kansen krijgen om initiatieven te nemen. Voor de autonomie van kinderen is het belangrijk dat begeleiders hen stimuleren om zo veel mogelijk zelf te doen en zelf problemen op

te lossen, en hun oplossingen en ideeën respecteren. Een respectloze, opdringerige opvoedstijl heeft een negatief effect op het zelfvertrouwen en het gevoel van eigenwaarde van kinderen en op hun latere functioneren (Riksen-Walraven, 2004; Van der Helm en anderen, 2009).

Ook voor jongeren is autonomie en ruimte een belangrijk thema. Regels op allerlei gebieden kunnen hun ruimte voor eigen initiatieven sterk indammen. Daarnaast wordt privacy steeds belangrijker naarmate ze ouder worden.

Binnen de residentiële zorg kan het uitgangspunt autonomie en ruimte veel vragen en voorstellen voor verbetering oproepen. Hoeveel ruimte krijgt een puber om te experimenteren met gedrag? Hoeveel inbreng hebben jongeren in het programma? Geven pedagogisch medewerkers een jongere de kans om zelf zijn problemen op te lossen, bijvoorbeeld een conflict met zijn vader of ruzie met een vriend? Hoe staat het met de privacy?

Autonomie en ruimte houdt ook in: ruimte voor de eigenheid van de jeugdige. Aan de ene kant betekent dat bijvoorbeeld dat een puber gewoon pubergedrag moet kunnen vertonen. Anderzijds houdt het ook in dat je realistische verwachtingen hebt en rekening houdt met de leeftijd van jongeren en met hun beperkingen. Met name jongeren in de zwaardere vormen van residentiële zorg hebben vaak een negatief zelfbeeld en zetten als reactie daarop een extra grote mond op. Veel jongeren hebben als reactie op negatieve ervaringen een wantrouwende of agressieve houding tegenover andere mensen. Juist voor hen is het belangrijk om respectvol te blijven en hen steeds opnieuw kansen te geven.

Belangrijk is het accepteren van de jongere achter het gedrag, veel geduld hebben, en kansen bieden aan jongeren om ander gedrag aan te leren en positieve ervaringen op te doen.

Ook op groepsniveau is vaak veel verbetering mogelijk vanuit het uitgangspunt autonomie en ruimte. Denk aan het betrekken van jongeren bij wat er gebeurt in plaats van alles zelf te bedenken en op te dringen.

Structureren en grenzen stellen

Structuur biedt kinderen houvast bij hun ontdekkingstocht in het leven en draagt bij aan het gevoel van veiligheid en competentie. Structuur bieden en grenzen stellen betekent duidelijk maken wat van kinderen verwacht wordt, door situaties, activiteiten en taken te structureren.

In residentiële voorzieningen komt structuur met name tot uitdrukking in de dagroutine en de regels. In de praktijk blijkt dat regels en sancties vooral een functie hebben op het gebied van beheersing en controle. Uit het onderzoek van Van der Helm en anderen bleek ook dat regels de neiging hebben een eigen leven te gaan leiden en dat er verschillen kunnen ontstaan tussen groepsleiders. Jongeren begrijpen op een gegeven moment niet meer hoe ze zich moeten gedragen en gaan in verzet. Regels leiden dan niet tot houvast en duidelijkheid, maar tot onzekerheid en negatieve ervaringen (Van der Helm en anderen, 2009).

Verbetering op dit punt is mogelijk door primair naar grenzen te kijken vanuit de behoefte van jongeren, in plaats van regels voorop te stellen. Belangrijk is respectvol met regels en grenzen omgaan, zonder het gevoel van eigenwaarde van kinderen en jongeren aan te tasten. Een groep waarin de groepsleiding leiding geeft op basis van samenwerking en overleg draait beter dan een groep die gedomineerd wordt door beheersing en controle. In plaats van de rust te bewaren met behulp van meer regels en meer verboden is het beter om grenzen aan te geven en uit te leggen waarom iets wel of niet kan. Ook daarbij is het van belang om jongeren als individu te behandelen en niet de hele groep over één kam te scheren. Creativiteit kan daarbij helpen. Dat betekent kijken waar ruimte zit tussen de regels en die ruimte benutten om een probleem op te lossen.

Bij conflicten met jongeren is soms geen andere conflicthanteringsstrategie mogelijk dan forceren – ‘Dat mag niet’ – maar die strategie moet altijd gevolgd worden door probleemoplossing – uitleggen waarom (De Dreu, 2008).

Informatie geven en uitleggen

Bij informatie geven en uitleggen gaat het erom het contact tussen volwassene en kind een meerwaarde te geven. Door op het juiste moment en op de juiste manier het kind informatie te geven of iets uit te leggen, leren kinderen begrijpen wat er gebeurt. Uit onderzoek is gebleken dat opvoeders de ontwikkeling van empathie en prosociaal gedrag en de internalisering van regels bij kinderen kunnen bevorderen door kinderen uit te leggen waarom hun gedrag ‘verkeerd’ is,

bijvoorbeeld door te wijzen op negatieve gevolgen voor anderen (Turiel, 1998, in Riksen-Walraven, 2004).

Informatie en uitleg zijn essentieel om te kunnen leren en ontwikkelen. Dat geldt ook voor de doelgroep in de residentiële jeugdzorg. Van deze kinderen wordt veel verwacht: ze zitten er om te leren en aan doelen te werken. Dat vraagt van pedagogisch medewerkers meer dan alleen belonen en bestraffen van gedrag. Het kan nodig zijn om vaker en beter uit te leggen hoe het komt dat iets goed of niet goed gaat en wat het gevolg is als je op een bepaalde manier gedraagt. Om op het juiste moment en op de juiste manier informatie en uitleg te kunnen geven, moeten pedagogisch medewerkers zich inleven in het kind. Een positieve benadering is een voorwaarde.

Begeleiden van interacties tussen jeugdigen

Dit pedagogisch uitgangspunt is met name van belang in groepen. In een groep hebben de ervaringen die kinderen opdoen in het contact met andere kinderen veel invloed op hun welbevinden en ontwikkeling. De groepsleiding moet daarom de interacties tussen kinderen en jongeren begeleiden.

In residentiële voorzieningen bestaat altijd het risico van een negatieve groepsdynamiek. Veel jongeren die in residentiële groepen verblijven, ervaren groepsdruk. De sterkste regeert, anderen raken ondergesneeuwd. Uit het onderzoek van Van der Helm en anderen komt naar voren dat het belangrijk is om als groepsleiding de touwtjes in handen te houden en regie te voeren in de groep. Een voorwaarde voor een goede groepsdynamiek is incidenten altijd te bespreken met jongeren en samen tot een consensus te komen over een betere aanpak. Een positieve sfeer in de groep kan bevorderd worden door aandacht te besteden aan positieve interacties en prosociaal gedrag en door kinderen en jongeren te stimuleren naar elkaar te luisteren, elkaar te helpen en samen te werken (Van der Helm en anderen, 2009).

Een betrouwbare opstelling van de groepsleiding, gekenmerkt door openheid en eerlijkheid, is ook een essentieel ingrediënt voor de groep. Groepsleiders hebben een voorbeeldfunctie. In het onderzoek van Van der Helm en anderen bleek dat jongeren het slechte voorbeeld van de groepsleiding gebruiken als rechtvaardiging voor hun eigen slechte gedrag.

Opmerkelijk is dat er in de jeugdzorg weinig bekend is over groepen: wat is een optimale groeps grootte, wat zijn de gevolgen van een bepaalde leeftijdsopbouw of samenstelling wat betreft problematiek? Op dat punt moet nog veel onderzocht worden.

Stimuleren en ondersteunen van interacties tussen kind en ouders

Een thema dat in veel residentiële groepen speelt, is de rol en de plaats van de ouders. Daarom is het stimuleren en ondersteunen van het contact tussen kind en ouders ook een pedagogisch uitgangspunt. Die relatie ligt vaak moeilijk en heeft extra aandacht nodig in residentiële voorzieningen. Pedagogisch medewerkers zijn soms geneigd om vooral te kijken naar de tekortkomingen van ouders. Voor de ontwikkeling van kinderen, ook als ze niet thuis wonen, blijft de band met de ouders van groot belang. Pedagogisch medewerkers moeten de band tussen kind en ouders en hun loyaliteit erkennen en ruimte bieden voor contacten tussen ouders en kind. Kinderen blijven het kind van hun ouders, ook al wonen ze tijdelijk niet thuis.

Deze zes pedagogische uitgangspunten vormen één geheel; ze zijn alle zes cruciale aspecten van de kwaliteit van het pedagogisch klimaat in de residentiële groep. De mate waarin het ene of het andere uitgangspunt meer of minder accent krijgt, hangt af van de situatie en van het kind. Zo zijn structuur en grenzen extra belangrijk voor kinderen met gedragsproblemen, maar dat mag niet ten koste gaan van bijvoorbeeld emotionele ondersteuning en autonomie. Juist in het sterk gestructureerde klimaat van de instelling is emotionele steun in de vorm van een aai over de bol of een klopje op de schouder onmisbaar en moet de groepsleiding de autonomie blijven respecteren, door het kind mogelijkheden te bieden om zelf inbreng te hebben en dingen te ondernemen.

De zes pedagogische uitgangspunten sluiten goed aan bij knelpunten en wensen die kinderen en jongeren in residentiële voorzieningen rapporteren: een plek waar je je veilig voelt; medewerkers die je niet zien als een nummer maar die naar je luisteren, die écht in je geïnteresseerd zijn.

De pedagogische uitgangspunten bieden een handvat om te reflecteren op het pedagogisch klimaat, stil te staan bij ieders visie op opvoeden, en een vertaling te maken naar concrete acties en

verbeteringen. Verbeteringen die goed zijn voor het kind en zijn ouders én voor de effectiviteit van de hulp.

(Dit artikel verscheen eerder in *Jeugd en Co Kennis*, jaargang 4, nummer 1, maart 2010.)

Verder lezen

- Dreu, C.W.K de (2008), *Bang voor conflict? De psychologie van conflicten in organisaties*. Van Gorcum, Assen.
- Helm, G.H.P van der, Boekee I., Stams, G.J.J.M. en Laan, P.H. van der (2010), *Fear is the Key*, ter publicatie aangeboden.
- Helm, G.H.P van der, Klapwijk, M., Stams, G.J.J.M. en Laan, P.H. van der (2009), 'What Works' for juvenile prisoners. The role of group climate in a youth prison, in: *Journal of Children's Services*, jaargang 4, nummer 2, pagina 36-48.
- Inspectie jeugdzorg, Inspectie van het Onderwijs, Inspectie voor de Gezondheidszorg en Inspectie voor de Sanctietoepassing (2009). *Derde voortgangsbericht vervolgtoezicht veiligheid justitiële jeugdinrichtingen*. Utrecht, Inspectie jeugdzorg.
- Inspectie jeugdzorg, Inspectie van het Onderwijs, Inspectie voor de Gezondheidszorg en Inspectie voor de Sanctietoepassing (2007). *Veiligheid in justitiële jeugdinrichtingen: opdracht met risico's*. Utrecht, Inspectie jeugdzorg.
- Jongepier, N. en Struijk, M. (2008), 'Tijd voor herwaardering van het pedagogisch basisklimaat', in: *Jeugd en Co Kennis*, jaargang 2, nummer 4, pagina 19-25.
- Kok, J.W.F. (1991), *Specifiek opvoeden. Orthopedagogische theorie en praktijk*. Amersfoort, Academische uitgeverij.
- Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (2009), *De NCKO-Kwaliteitsmonitor*. Amsterdam, SWP. Isbn 9789088500947.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (2004), 'Pedagogische kwaliteit in de kinderopvang: doelstellingen en kwaliteitscriteria', in: IJzendoorn, M.H. van, Tavecchio, L.W.C. en Riksen-Walraven, J.M.A. (2004), *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam, Boom.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1994), *Instapje. Ontwikkeling en evaluatie van een thuisstimuleringsprogramma voor Surinaamse opvoeders met een kind van één jaar*. Rijswijk/Nijmegen, ministerie van WVC/Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Unicef Nederland (2009), *Verdrag inzake de Rechten van het Kind*.

Over de auteur(s)

Netty Jongepier (nj@vanmontfoort.nl) en Mascha Struijk (ms@vanmontfoort.nl) zijn beiden adviseur en methodeontwikkelaar bij Adviesbureau Van Montfoort.

Peer van der Helm (helm.vd.p@hsleiden.nl) is hoofd onderzoek Social Work en Toegepaste Psychologie bij de Hogeschool Leiden.